

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה

בלהה ניצן

עד לגילוי ממצאי קומראן (1947–1956) נדונה סוגיית ההתקדשות (הקנוניזציה) של ספרי המקרא העברי בעיקר לפי הממצא המקראי שהיה ידוע אז – נוסח המסורה, תרגומי המקרא העתיקים, והנוסח השומרונים של התורה, וכן לפי עדויות חוץ מקראיות מימי בית שני. הממצא הקומראני מימי הבית השני שפך אור חדש על חקר סוגיה זו בכללו כתבי יד של ספרי המקרא שהיו ידועים אז, ובהם גרסאות שונות של נוסח הספרים, וכתבים נוספים המעידים על השימוש במקרא. מאמר זה יסקור את עיקרי העדויות מקומראן המלמדים על תהליך התקדשות ספרי המקרא בימי הבית השני, בצד עדויות אחרות מתקופה זו.

בחקר תהליך ההתקדשות של ספרי המקרא מבחינים בין שני מצבים: (א) קביעת אסופת הספרים המקודשת; (ב) התקדשות נוסח הספרים. להלן נעיין בשני מצבים אלו, אף שקביעה סופית של נוסחים מקודשים שונים ביהדות הנורמטיבית, בעדה השומרנית ובכנסייה הנוצרית נעשתה בשלבים היסטוריים מאוחרים לתהליך היצירה המקראית וקביעת האסופה המקראית.

א. קביעת אסופת הספרים המקודשת

על קביעת האסופה המקראית של כתבי קודש יש בידינו עדויות של סופרים והיסטוריונים מימי הבית השני. באיגרת למלך החשמונאי שבמגילת "מקצת מעשי התורה" (4QMMT) מקומראן, שנשתמרה בכתבי היד 4Q397, 4Q398 מהמחצית הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ,¹ כותבים בעלי האיגרת:

1 ראו: John, Strugnell and Elisha, Qimron, *Qumran Cave 4.V Miqsat Ma'ase Ha-Torah* : על זמנם של כתבי יד אלו ראו: עדה (DJD, 10), Oxford 1994, pp. 37, 58, 111–112. ירדני, שם, עמ' 25, 34.

"[כתב]נו אליכה שתבין בספר מושה [ן]בספרני [ן]ביאים וברוי[ן]ד" (4QMMT, חלק C, שורה 10). רשימה נוספת המבחינה בשלושה חלקים שונים של הספרות המקראית אנו מוצאים בהקדמה של נכדו של בן סירא לספרו (בערך 135 לפסה"נ): "אבי הזקן נתן את נפשו עד מאד למקרא התורה והנביאים והספרים האחרים של האבות". אמנם רשימות אלו אינן מפרטות את הספרים הנכללים בכל חלק, אך נראה שיש בהן כדי ללמד על סדר ההתקדשות של ספרי המקרא: התורה וספרי הנביאים כבר נחשבו למקודשים לקראת סוף המאה השנייה לפסה"נ, ואילו התקדשות ספרי הכתובים עדיין לא הייתה ברורה. עדויות מקומראן על סדר התקדשות זה יש ב"סרך היחד" (1QS) טור א, 2-3, שם אנשי הכת מתחייבים "לעשות הישר והטוב לפניו כאשר צוה ביד מושה וביד עבדיו הנביאים"². עם זאת, לפי מגילת תהילים מקומראן (11QPs^a), שם נכתב כי דוד כתב את מזמורי תהילים "בנבואה אשר נתן לו מלפני העליון" (טור כז, 10)³, נראה שהמונח 'דויד' ב"מקצת מעשי התורה" מקומראן התכוון להתקדשות ספר תהילים, וכך ניתן ללמוד גם מדברי לוקס כד, 44 המזכיר את תורת משה, הנביאים ותהילים⁴. לעומת זאת, לפי דברי נכדו של בן סירא, ודברי פילון האלכסנדרוני, המזכיר "חוקים ואמרי אל שיצאו מפי נביאים, מזמורים ושאר כתובים" (על חיי העיון, סעיף 25), נראה שלפי דעותיהם נכללו ספרים נוספים בין הכתובים ונחשבו לכתבי קודש. על מקומו של ספר דניאל בין הנביאים או בין הכתובים היו דעות שונות: בקומראן הוא נחשב לנביא (ראו הגדרתו "ספר דניאל הנביא" במגילת פלורילגיום 3 ii 1-3, 4Q174)⁵, וכן בתרגום השבעים ולפי דברי יוסף בן מתתיהו על "דניאל הנביא" (קדמוניות י, 249), ואילו באסופת נוסח המסורה ולדעת חז"ל הוא נמנה עם הכתובים⁶.

גם לגבי מספר הספרים המקודשים היו בסוף ימי הבית השני דעות שונות. בעדותו של יוסף בן מתתיהו מסוף ימי הבית השני נזכרים עשרים ושניים ספרים "שבצדק הם נאמנים כ[ספרים] אלוהיים" (נגד אפיון א, ח). אשר לחלוקתם הוא כותב שם כי "הם נכתבו על-ידי משה והנביאים שלאחר משה,

2 השו: סרך היחד (1QS) ח, 15-16. על סדר זה בהתקדשות כתבי הקודש ראו: יעקב ליכט, "מקרא, איסוף ספרי המקרא וסידורם", אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 363-364.

3 ראו: James A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumran Cave 11 (11QPs^a)* (DJD, 4), Oxford 1965, pp. 48, 92

4 השו: מכב"ב ב, 13 שם נזכרים באוצר הספרים שאסף נחמיה "ספרי דוד", ואפשר שהכוונה לקבצים של מזמורי תהילים.

5 ראו: John M. Allegro, *Qumran cave 4.I* (DJD, 5), Oxford 1968, p. 54

6 ראו: בבלי בבא בתרא יד, ע"ב.

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה

עד לארתחשסתא". על הספרים שנכתבו לאחר זמנו של ארתחשסתא הוא כותב כי לא נמצאו ראויים "להיאמן עלינו כקודמיהם". כוונתו היא לספרים האפוקריפיים שהיו ידועים בזמנו, שנשאו חיצונים לאסופה המקראית.⁷ לדעת מנחם הרן, יוסף בן מתתיהו קבע את מספרם של ספרי המקרא לעשרים ושניים, ולא לעשרים וארבעה כבאסופת נוסח המסורה שהתקדשה ביהדות, כיוון שכך נספרו הספרים בתרגום היווני, שבו מגילת רות צורפה לספר שופטים ומגילת איכה לספר ירמיהו.⁸ על התקדשות עשרים וארבעה ספרים ומחלוקת לגבי ספרים נוספים אנו למדים גם מדברי ספר חזון עזרא יב, מב–מז.⁹

עדות מפורטת יותר על ספרי המקרא שהיו ידועים בימי הבית השני, ואף על מעמדם ככתבי קודש, ניתן ללמוד מממצאי קומראן. בקומראן נמצאו ספרי מקרא וציטוטים מהמקרא מכל ספרי האסופה המקראית, למעט ממגילת אסתר. מספר העותקים הרב ביותר נמצא מספרי התורה, מספר תהילים ומספר ישעיהו.¹⁰ אלא שבצד נמצאו במספר רב יחסית עותקים של ספרים נוספים שלא נכללו באסופה המקודשת ביהדות הנורמטיבית, כאשר זו נקבעה סופית, והשפעתם ניכרת בספרות קומראן. לאורם נשאלת השאלה: האם מעמדם נחשב בקומראן כשווה לספרי המקרא? שאלה זו נשאלת לגבי ספרים וקטעי ספרים שיש להם זיקה הדוקה למקרא, כגון "מגילת המקדש", המשכתבת את חוקת התורה, וספר היובלים, המשכתב את סיפורי ספר בראשית ושמות עד למעמד סיני, וכן לגבי ספר חנוך א, שהשפעתו ניכרת בהשקפת העולם של אנשי קומראן. האם ניתן להשוות את מעמדם בקומראן לזה של ספר דברי הימים, המשכתב את ספרי שמואל ומלכים בגישה היסטורית ההולמת את זמן כתיבתו, ונכלל בקנון המקראי כאשר זה נקבע סופית?

נראה כי העדות על מעמדם המקודש של הספרים יכולה להילמד לפי דרכי השימוש בהם: בציטוטים, בפרשנותם, ואולי גם בהתייחסות ספציפית אליהם. "מגילת המקדש" אין ציטוטים בכתבי קומראן, אך יש בה עניינים מקבילים לנושאים המקודשים בכת, כגון קדושת עיר המקדש, האיסור על המלך לקחת אישה שנייה בחיי האשה הראשונה ולוח המועדים המיוחד

7 על סוגיה זו של ספרות הנבואה, וספרים שלא נחשבו עליה ראו: מנחם הרן, האסופה המקראית — תהליכי הגיבוש עד סוף ימי בית שני ושינויי הצורה עד מוצאי ימי הביניים, א, ירושלים תשנ"ו, עמ' 75–76, 102, 316–318.

8 הרן, שם, עמ' 81, 84.

9 ליכט (לעיל הערה 2), עמ' 365.

10 מספר דברים נשמרו 25 עותקים, מספר ישעיה 18 עותקים, ומספר תהלים 34 עותקים. ראו: עמנואל טוב, ביקורת נוסח המקרא [להלן: טוב, ביקורת], ירושלים תש"ן, עמ' 84.

לכת.¹¹ לפיכך שערו חוקרים שמגילה זו נחשבה בקומראן כספר תורה נוסף.¹² ספר היובלים נזכר בשמו כ"ספר מחלקות העתים ליובליהם ובשבועותיהם" במגילת "ברית דמשק" (CD) טור טז, 2–4, ויש במגילה זו כמה התייחסויות לפרטים ממנו ומספרים חיצוניים אחרים. בטור י, 8–10 יש התייחסות ליובלים כג, יא על מיעוט ימי החיים של בני אדם "עד לא ישלימו ימיהם" בגלל חטאיהם. מספר חנוך יש התייחסות לעירי השמים (טור ב, 18), ואפשר שהתייחסות לספר צוואות השבטים נזכרת במגילת "ברית דמשק" בעניין "שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב" (טור ד, 15). לוח השנה בן 364 הימים המתואר בספר חנוך א, עב ובספר היובלים ו, לב–לח הוא לוח השנה שבו דגלה כת קומראן.¹³ אף שאין לפנינו ציטוטים של ממש, ניתן ללמוד מהם על חשיבותם של ספרים אלו בחוג הקומראני, ועל השפעתם על השקפת עולמם של אנשי קומראן.¹⁴ עם זאת ראוי לציין, כי רק ציטוטים של ממש עשויים ללמד על מעמד של ספר מקודש. כתבי היד של ספרי המקרא נשתמרו בקומראן ברובם על מגילות נפרדות לכל ספר, למעט מגילות של התורה שכללו שרידים של שני ספרים: מגילה של ספר שמות שהמשיכה את ספר בראשית (4QpaleoExod^m), מגילה של ספר ויקרא הממשיכה לספר במדבר (1QpaleoLev, Num),¹⁵ והעותקים 4Q364–367 למעט 4Q364–367 ((4QReworked Pentateuch^{b-e}) של טקסט שכלל את כל ספרי התורה.¹⁶ למעט מגילות אלו של ספרי התורה, התופעה של מגילות נפרדות לכל ספר היא

- 11 על קדושת עיר המקדש ראו: מגילת המקדש מה, 11–17; מז, 3–14; ברית דמשק (CD) יב, 1–2. האיסור על המלך לקחת אישה שנייה נזכר במגילת המקדש נו, 17–18, והשוו איסור על ביגמיה בברית דמשק (CD), ד, 20 – ה, 5. על לוח מועדי הביכורים המיוחד לכת וחג קבוע לקרבן העצים ראו: מגילת המקדש יט, 11 – כה, 2; מקצת מעשי התורה חלק A, טור i, שורות 15–17, טור iii, שורות 12–15 טור v, שורות 2–9; 4Q409 קטע 1, טור i, שורות 1–4. ראו: אלישע קימרון ב-"4QLiturgical", Esther Chazon et al (eds.), *Qumran Cave 4.XX Poetical and Liturgical Texts, Part 2* (DJD, 29), Oxford 1999, pp. 63–67, here p. 64
- 12 ראו: יגאל ידין, מגילת המקדש, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 302–303; Ben Zion Wacholder, *The Dawn of Qumran: The Sectarian Torah and the Teacher of Righteousness*, Cincinnati 1983
- 13 ראו למשל מקצת מעשי התורה חלק A; פשר בראשית 4Q252 ii A; George Brooke, "4QCommentary on Genesis A", in idem et al. (eds.), *Qumran Cave 4.XVII, Parabiblical Texts, Part 3* (DJD, 22), Oxford 1996, pp. 185–207, here p. 198
- 14 הן (לעיל, הערה 7), עמ' 98–99.
- 15 טוב, ביקורת, עמ' 84, טבלה 19, עמ' 85, הערה 81, ועמ' 165.
- 16 Emanuel Tov and Sidnie White, "Reworked Pentateuch", in Harold Attridge et al. (eds.), *Qumran Cave 4.VIII Parabiblical Texts Part 1* (DJD, 13), Oxford 1994, pp. 187–196

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה

קדם-קנונית, שכן אין לדעת מה היה סדר הספרים בחטיבות המקרא נביאים וכתובים שכבר נחשבו לכתבי קודש בתקופת הבית השני.¹⁷ קל וחומר שאלמלא הגיעו לידינו עדים מקומראן, ממצדה וממערות בר-כוכבא על נוסחם של ספרי המקרא השונים מימי הבית השני ועד לימי מרד בר-כוכבא (132–135 לסה"נ), לא היה בידינו יסוד מוצק שבכוחו להוכיח עובדתית מצבים קדם-קנוניים וקנוניים של נוסח המקרא.

ב. קביעת הנוסח המקודש

המחקר העוסק בקביעת הנוסח המקודש דן בין השאר בשאלות הבאות:¹⁸
(א) האם היה נוסח מקורי אחד שממנו נוצרו תוך כדי עיבוד נוסחים נוספים?

(ב) האם מלכתחילה חוברו ספרי המקרא בגרסאות מקבילות שוות ערך?
(ג) מתי ובאלו נסיבות נקבעו קדושתם של נוסח המסורה, הנוסח השומרני ונוסח השבעים?

התשובות האפשריות לשאלות אלו יידונו להלן לפי עדי נוסח המקרא בממצאי מדבר יהודה.

לשתי השאלות הראשונות חשיבות בתהליך היצירה של הטקסט המקראי עד לגיבוש נוסח מקודש. לסוגיית קיומו של נוסח מקורי קדום — urtext (גישת לגרד), שממנו הסתעפו נוסחים נוספים בתהליכים של עריכה משנית או טעויות העתקה,¹⁹ יש חשיבות לקביעת טקסט שניתן לראות בו בסיס לביקורת טקסטואלית. אלא שנוסח כזה אינו בנמצא, והדוגלים בגישה זו מנסים לשחזרו.²⁰ ואילו הגישה הדוגלת בקיום טקסטים מקבילים שווי ערך מלכתחילה (גישת קאהלה),²¹ מגבילה בהכרח את האפשרות לקביעת טקסט בסיסי לביקורת טקסטואלית. שתי הגישות חייבות לקבוע גבול כרונולוגי וספרותי שבו נפסק תהליך היצירה או העיבוד ונקבע טקסט קנוני מסוים שגם נוסחו קבוע ואינו נתון יותר לשינויים.

17 אפילו סדרם של נביאים וכתובים הכתוב בבבלי, כבא בתרא יד, ע"ב אינו זהה לסדר הספרים בנוסח המסורה שקיימו אנשי המסורה בימי הביניים.

18 הסוגיה של הערכת נוסחי המקרא השונים לגבי עדיפות נוסח זה או אחר לא תידון כאן.

19 טוב, ביקורת, עמ' 132, 134, 147.

20 טוב, ביקורת, עמ' 131–136; Eugene Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the origins*; 136–131 of the Bible, Grand Rapids and Leiden 1999, pp. 12–16 מגילות ים המלח].

21 טוב, ביקורת, עמ' 138–139, 147–148.

כדי לשער בעזרת ממצאי מדבר יהודה את התשובות האפשריות לשתי השאלות הראשונות יש לברר אם ניכר בהם נוסח מסוים מגובש ומוגמר, ובצדו נוסחים אחרים שנוצרו על-ידי עריכות משניות, או שלפנינו תופעה של נוסחים מקבילים שווי ערך.

הממצא המקראי הקומראני, הכולל כ-220 כתבי יד של רוב ספרי המקרא,²² הוא הקדום ביותר שברשותנו, והוא משקף ריבוי גרסאות של ספרי מקרא שעותקיהם נשתמרו בו, כלומר מצב קדם-קנוני של נוסח המקרא בימי בית שני. אלא שממצא זה אינו משקף בהכרח את מעמד נוסח המקרא בכל חוגי יהדות הבית השני. חוקרים שונים ההדירו וחקרו את כתבי היד המקראיים מקומראן, ודנו בנוסחם של כתבי יד אלו בהשוואה לנוסחי המקרא שהיו ידועים לפני גילוי הממצא הקומראני. אך מחקריהם עוסקים בנפרד בספרי המקרא השונים.²³ תמונה כוללת של מסקנות חקר כתבי היד המקראיים מקומראן התאפשרה בסקירות הכלליות שערכו בנפרד עמנואל טוב ואויגן אולריך,²⁴ ולפיכך דברי הבאים יתבססו על מחקריהם, אף שדעותיהם חלוקות באפיון מעמדו הקדם-קנוני של נוסח המקרא ביהדות הבית השני. אולריך רואה בממצא הפלורליסטי של נוסח המקרא מקומראן עדות לתהליך צמיחה ארוך של נוסחי מקרא מקבילים ללא העדפה של נוסח מסוים.²⁵ טוב, לעומת זאת, סבור שמצב פלורליסטי זה הוא נחלת אנשי קומראן, ולא היה מקובל על הזרם המרכזי של יהדות הבית השני, שהעדיף את נוסח המסורה במצבו המוגמר הקדם-קנוני בתקופה זו (אפרט בהמשך).

הממצא הקומראני של ספרי המקרא משקף את תשתית המילים לאותיותיהם של כל טקסט ואת חלוקתו לפרשיות ענייניות. לפיכך טקסטים מקראיים

22 ראו: Emanuel Tov, "Scriptures", *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, New York: 2000, p. 832 רשימה חלקית של כתבי היד המקראיים מקומראן ראו: טוב, ביקורת, עמ' 84.

23 ראו לדוגמה מחקרים מקיפים על ספרי מקרא נפרדים מקומראן: יחזקאל קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט; Judith A. Sanderson, *An Exodus Scroll from Qumran: 4QpaleoExod^m and the Samaritan Tradition* (Harvard Semitic Studies, 30), Atlanta 1986; Sidnie A. White, *A Critical Edition of Seven Manuscripts of Deuteronomy: 4QDr^a, 4QDr^c, 4QDr^d, 4QDr^f, 4QDr^g, 4QDrⁱ, and 4QDrⁿ*, Diss. Harvard University 1988; Eugene C. Ulrich, *The Qumran Text of Samuel and Josephus* (Harvard Semitic Monographs, 19), Missoula 1978 רשימה ביבליוגרפית מעודכנת עד 1999 של מחקרים שנעשו על ספרי המקרא מקומראן ראו אצל אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 25–33.

24 ראו לעיל, הערות 10, 20.

25 אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 8–16, 23–25.

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה

מקומראן שתשתית מילותיהם ברוב אותיותיהם זהה לזו של נוסח המסורה מימי הביניים מלמדים על קדמותו של נוסח זה, שנעשה בשלב היסטורי מסוים לנוסח המקודש ביהדות הנורמטיבית.²⁶ תשתית זו ניכרת ב-12 מגילות מקראיות מקומראן הכתובות בכתב העברי העתיק, והן משקפות מסורות קדומות יותר ממגילות מקראיות שהועתקו בכתב האשורי, שכן סביר שהועתקו ממגילות שאף הן היו כתובות בכתב זה.²⁷ הללו הן שתי מגילות מספר בראשית, שתיים מספר שמות, ארבע מספר ויקרא, אחת מספר במדבר, שתיים מספר דברים ואחת מספר איוב.²⁸ אמנם בצדן של מגילות אלו משתקף נוסח המסורה בטקסטים מקראיים נוספים מקומראן, אך בגיוון טקסטואלי, שבסופו של תהליך לא נתקדש ביהדות. גיוון זה כולל הבלים בכתב, בשימוש בוי"ו החיבור ובה"א הידיעה, בכינויי הקניין, בצורות דקדוקיות, במילות היחס, בסדר המילים, ועוד.²⁹ כתבי יד אלו משקפים עריכות משניות של המקור הקדום של נוסח המסורה, או נוסחים מקבילים לו (ראה בהמשך). על המגוון הטקסטואלי של ספרי המקרא בימי בית שני מחד גיסא, ועל הפעילות שנעשתה כדי להגיע לנוסח מוסכם, מאידך גיסא, ניתן ללמוד מעדות חז"ל על מגייה הספרים שהועסקו במקדש בירושלים ("מגייה ספרים שבירושלים היו נוטלין שכון מתרומת הלשכה", בבלי כתובות קו, ע"א), מהמונח 'ספר מוגה' ("וכשאתה מלמד את בנך למדהו בספר מוגה", בבלי, פסחים קיב, ע"א), וכן מן הדרך שקבעו את הנוסח המקודש מתוך שלושה ספרים שהיו בַּעֲזָרָה שבמקדש ונבדלו זה מזה בפרטים מסוימים (קבעו לפי הרוב: "קיימו שניים וביטלו אחד", ירושלמי תענית סח, א).³⁰

אחת ההוכחות לקיומו של נוסח מסורה מוגמר בימי הבית השני בידי הזרם המרכזי ביהדות הוא בממצא המקראי ממצדה, שיש לשער כי הובא לשם בידי הקנאים, ולא בידי פליטים מקומראן. במצדה נמצאו שני כתבי יד מספר ויקרא

26 טוב, ביקורת, עמ' 20. הניקוד של הטקסט המקראי וקביעת הטעמים שנעשו על-ידי אנשי המסורה הם מימי הביניים, ונועדו לשמר את נוסח המסורה של המקרא שנתקבל כסמכות ביהדות.

27 השימוש בכתב העברי העתיק במטבעות וחותם שומרונים הוא בין המאה הרביעית למאה השנייה לפסה"נ. ראו: Frank M. Cross, "The History of the Biblical Text in the Light of Discoveries in the Judaean Desert". *HTR*, 57 (1964), p. 285.

28 טוב, ביקורת, עמ' 84–85.

29 דוגמאות להבדלים אלו בין מגילת ישעיהו מהמערב הראשונה לכתב יד לנינגרד משנת 1009 ראו: טוב, ביקורת, עמ' 23–24. נוסח המסורה במצבו הקדם-קנוני משתקף גם בצייטוטי המקרא הערוכים כסדרם במגילות הפשרים מקומראן. ראו לדוגמה בלהה ניצן, מגילת פשר חבקוק ממגילות מדבר יהודה (1QpHab), ירושלים תשמ"ו, עמ' 199–204.

30 טוב, ביקורת, עמ' 24–25.

Mas) כתב יד מספר דברים (Mas 1c), כתב יד מספר יחזקאל (Mas 1a; Mas 1b) ושניים או שלושה כתבי יד מספר תהילים (Mas 1e, Mas Psalms^{a-b-c?} [1f; Mas 1g(?)]). קטעי המקרא מספרים אלו קרובים מאוד לנוסח המסורה.³¹ לפי הממצא הקומראני של תשתית המילים ברוב אותיותיהם של נוסח המסורה מכירים החוקרים טוב ואולריך בקדמותו של נוסח זה לפי העותקים מתקופת החשמונאים, וסביר להניח שקדם לה.³² אלא בעוד שטוב רואה בו טקסט מוגמר, שנתמך על-ידי הזרם המרכזי (הפרושי?) של יהדות הבית השני, אולריך רואה בו את אחד הטקסטים הקמאיים של המקרא שהיה שווה ערך לנוסחים אחרים שנמצאו בקומראן, ומקבילותיהם מוכרות לנו מתרגום השבעים ומספר התורה השומרוני. כלומר, שני חוקרים אלו מכירים בתהליך הצמיחה של נוסח המקרא, אך חלוקים לגבי האפשרות של קביעת נוסח מקורי שממנו צמחו. טוב דוגל בגישה מתונה של נוסח קדום מוגמר, שרק לאחר גיבושו היה נתון לשינויי נוסח של עריכה משנית וטעויות העתקה, ורואה בתשתית המילים והאותיות הידועה של נוסח המסורה, ולא ב-urtext לא-ידוע, את הטקסט שניתן לראות בו בסיס לביקורת טקסטואלית.³³ ואילו אולריך סבור שתהליך הצמיחה של טקסטים מקבילים שווי ערך נמשך עד למאה השנייה לספירה, ובכך מגביל את האפשרות לקביעת טקסט מקורי המתאים לביקורת טקסטואלית.³⁴ מה הם הטיעונים והראיות לשתי גישות שונות אלו? גישת טוב מבוססת על ההנחה שהתפתחות של נוסח המקרא לכיוונים שונים יכולה היתה להיעשות רק על בסיס של טקסט כתוב, שנחשב בעיני מחבריו כיצירה גמורה, וזה התגוון בשלב מאוחר יותר על-ידי עריכות משניות.³⁵ מהבדלים בנוסח של קטעים מקבילים בין עדי הנוסח של ספרי המקרא ברור שעבודים שונים נעשו על סמך טקסטים כתובים. למשל: במחקר משווה שערכה יהודית סנדרסון בין ארבעת עדי הנוסח העיקריים של ספר שמות — 4QpaleoExod^m (=Q^m), ספר התורה השומרוני (=Sam), נוסח המסורה (=M) והנוסח היווני העתיק (=G)³⁶ — נתברר שהטקסט הקצר ביותר הוא של נוסח המסורה (M). הנוסח

31 טוב, כתבי יד (לעיל, הערה 22), עמ' 836.

32 טוב, ביקורת, עמ' 20–27; אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 10–11.

33 טוב, ביקורת, עמ' 141–144.

34 אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 12–16.

35 טוב, ביקורת, עמ' 150–158.

Judith E. Sanderson, "The Old Greek of Exodus in the Light of 4QpaleoExod^m", 36 *Textus*, 14 (1988), pp. 87–104; idem, "The Contributions of 4QpaleoExod to Textual Criticism", *RevQ*, 13 (1988), pp. 547–560

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה

היווני (G) מסכים ב־77% עם M, וההרחבות המצויות בו הן קצרות ומכוונות לביאור הטקסט של M.³⁷ התרגום היווני עוקב בדקדקנות על הטקסט של M, ומכאן עולה שבזמן שנעשה תרגום זה היה הטקסט העברי של M שעמד לפני המתרגם כבר מוגמר. הטקסט הקדם־שומרוני מקומראן (Q^{mp}) משקף את ההרחבות ההרמוניסטיות שנועדו למנוע סתירות וקושיות. הרחבות הרמוניסטיות אלו יצרו התאמה בין צו לבין הוצאתו לפועל בתיאור מכות מצרים בשם' ז-יא, בין עצת יתרו למינוי שופטים ושוטרים בשם' יח לבין תיאור ביצוע העצה בדב' א, ט-טז ועוד.³⁸ הרחבות נוספות נועדו ליצור התאמה בין הטקסטים העוסקים באותם עניינים, כגון ההרחבה ההרמוניסטית של שם' לב, י בעניין עונשו של אהרן על חטא העגל לפי דב' ט, כ ועוד.³⁹ נוסח ההרחבות משקף את נוסח המסורה.

תופעה זו של הרחבות הרמוניסטיות ניכרת גם בטקסטים אחרים מקומראן (4Q364-367 = 4QReworked Pentateuch) המשקפים גרסה קדם־שומרנית של התורה. בטקסט 4Q364 קטע 4, טור ii מורחב סיפור בר' ל, לו על מעשה יעקב לריבוי צאנו בהוספת עצת המלאך מבר' לא, יא-יג, כדי למנוע סתירה בין מעשה יעקב וכוונתו לחזור לכנען לבין סיפורו לנשותיו.⁴⁰ בטקסט 4Q364 קטע 23a-b, טור i מקדים במ' כ, יז-יח על בקשת בני ישראל ממלך אדום לעבור בארצו וסירובו, את דב' ב, 8 ואילך בדבר מעקף בני ישראל את אדום והמשכת דרכם אל ארץ מואב, כדי ליצור המשכיות חלקה בסיפור מעבר בני ישראל אל עבר הירדן המזרחי.⁴¹ גם בחיבור זה הטקסטים המרחיבים משקפים את נוסח המסורה. גרסאות קדם־שומרניות במגילות אלו מקומראן מלמדות על שימושן בארץ ישראל עד אשר אימצה העדה השומרנית טיפוס זה של טקסט כקנון שלה לאחר שפרשה מהיהדות. לאחר פרישתה יצרה בשיטה הרמוניסטית דומה את גרסתה על קדושת המזבח בהר גריזים בהוספת דב' כז, ב-ח אל תיאור מעמד סיני אחרי שם' כ, יד. המסקנה ההיסטורית של

37 פירוט ומיון של סוגי ההבדלים וההסכמות הטקסטואליים בין הגרסאות של ספר שמות מקומראן (Q^{mp}), נוסח המסורה, התרגום היווני וספר שמות השומרני ראו: סנדרסון, "התרגום היווני העתיק", שם, עמ' 92-100.

38 ראו: 4QpaleoExod^{mp} טור 19 שנקטע לאחר ציטוט דב' יח, טז, אך נשתמרה בו החזרה אל שם' יח, כו-כז. Judith E. Sanderson, "22. 4QpaleoExodus^{mp}", in Patrick W. Skehan et al. (eds.), *Qumran Cave 4 IV Paleo-Hebrew and Greek Biblical Manuscripts* (DJD, 9), Oxford 1992, pp. 97-98

39 סקירה קצרה של ההרחבות ההרמוניסטיות ב-4QpaleoExod^{mp} ראו: Patrick W. Skehan, "Exodus in the Samaritan Recension from Qumran", *JBL*, 54 (1955), pp. 182-187

40 ראו DJD, 13 (לעיל, הערה 15) עמ' 210. בתוספת זו שינויים קלים בלבד מנוסח המסורה.

41 ראו: שם, עמ' 230.

סנדרסון מהשוואת הגרסאות של ספר שמות היא כי נוסח המסורה הוא הקדום, הטקסט העברי שעמד לפני המתרגם היווני משקף את הסטייה הראשונה ממנו הידועה לנו, הטקסט ההרמוניסטי הקדם-שומרוני מאוחר יותר, והאחרון שבהם הוא הטקסט של העדה השומרנית.⁴²

הבדל בין נוסח ארוך של ספר ירמיהו המשתקף בנוסח המסורה לנוסח קצר המשתקף בנוסח השבעים יכול להיווצר בשתי דרכים: על-ידי עיבוד משני מרחיב של טקסט ראשוני, או על ידי עיבוד משני מקצר.⁴³ לנוסח הקצר של ספר ירמיהו יש עדות בשני עותקים שנשתמרו בקומראן במגילות 4QJer^{b,d}, והם משקפים את הנוסח העברי שעמד לפני המתרגם היווני. לדוגמה, בטקסט של יר' ט, כב – י, כא שנשתמר ב-4QJer^b לא כתובים פסוקים ו-ז מפרק י.⁴⁴ בטקסט של יר' מג, ב-ט ב-4QJer^d שמותיהם של ברוך בן נריה ויוחנן בן קרח כתובים בפס' ג-ה "ברוך", "יוחנן" ללא שמות אבותיהם. בפסוק ה כתוב אמנם "יוחנן בן קרח", אך בפסוק ו' אין "בן שפן", וכן לא מצורף שם הכינוי "שר הטבחים" לשמו של נבזוראדן.⁴⁵ לדעת טוב, הרחבות של שמות עצם פרטיים, הכפלות הרחבת נוסחאות ועוד בנוסח הארוך מלמדים שבמקרה זה הנוסח העברי הקצר שעמד לפני המתרגם היווני קדם לנוסח המסורה הארוך שלפנינו, שהוא תוצאה של עריכות משניות, ולא להפך.⁴⁶

במגילה של ספר שמואל מקומראן (4QSam^a) ישנה תוספת לשמ"א פרק יא בעניין מעשי ההתגרות של נחש מלך בני עמון בשבטי עבר הירדן בניקור עינם הימנית, מעשה שהטיל אימה מפניו בישראל. על מקורותיה של תוספת זו ניתן ללמוד מעדות דומה אצל יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ו, 68–71). הקישור בין תיאור זה לתיאור של מעשה התגרות דומה ביושבי יבש גלעד בנוסח המגילה

42 סנדרסון, "התרגום היווני העתיק" (לעיל, הערה 36), עמ' 100–102, "התרומה של 4QpaleoExodm" (לעיל, הערה 36), עמ' 559–560.

43 טוב, ביקורת, עמ' 136.

44 ראו: עמנואל טוב, "4QJer^b 74" בתוך Eugene Ulrich et al. (eds.), *Qumran Cave 4.X The Prophets* (DJD, 15), Oxford 1997, pp. 171–176.

45 טוב, "4QJer^d 72a", שם, עמ' 203–205. ביקורת עמ' 249.

46 עמנואל טוב, "תרומתה של ביקורת הנוסח לביקורת הספרותית של ספר ירמיהו. לשאלת היחס בין תרגום הע' לנוסחת המסורה", בית מקרא יז (=נ), תשל"ה, עמ' 279–287; הנ"ל, "תרומתה של ביקורת הנוסח לביקורת הספרותית של ספר ירמיהו ולפרשנותו. המצע העברי של תרגום השבעים לפרק כז", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום א', ירושלים תשל"ו, עמ' 165–183; הנ"ל, ביקורת, עמ' 243–249, ושם פרטים נוספים על ההבדלים בין שתי הגרסאות הקצרה והארוכה, על ההבדלים בסדר הפרקים בין שתי הגרסאות, ועל הספרות הענפה העוסקת בהבדלי הגרסאות של ספר ירמיהו.

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה

ואצל יוספוס הוא "ויהי כמו חדש", המתייחס לזמן שבין ההתגרות בשבטי עבר הירדן לזמן ההתגרות באנשי יבש גלעד. הנוסח "ויהי כמחריש" בשמ"א י, כז (נוסח המסורה) המתייחס לשאול, אינו יוצר קשר רציף בין שני העניינים, ואפשר שלפנינו שתי קריאות שונות של נוסח קדום, שהשתבש במהלך המסירה. לדעת טוב, הגרסה של 4QSam^a היא הגרסה הקדומה של נוסח המסורה, שנשמטה במהלך המסירה, ובכמה מהמילים שנשתמרו בה שובשה.⁴⁷

הצורך להקל את הקריאה של הכתיבה העיצורית על-ידי הוספת אמות קריאה ולבאר פרטים על ידי עריכות פרשניות הביא ליצירת טקסטים עממיים, כגון הטקסט של ספר ישעיהו השלם ממערה 1 (1QIsa^a).⁴⁸ שינויים אלו יכלו להיעשות רק על בסיס של טקסטים כתובים. טוב מביא ראיות לדעתו גם מהבדלים המצויים בטקסטים מקבילים בנוסח המסורה עצמו. למשל: הבדלים במילים מסוימות במזמורים המקבילים תה' יד ותה' נג, שמ"ב כב ותה' יח, וכיוצא בזה הבדלים בין מיכה ד, א-ג ליש' ב, א-ד, ובין עו' פס' ה ליר' מט, ט-י יכלו להיווצר על-ידי מעתיקים שפעלו גם כעורכים משניים. כלומר, מקור כתוב משותף עמד לפני העורכים השונים.⁴⁹ הבדלים בסיפור המצור של סנחריב על ירושלים בין מל"ב יח, יג-ט, לו ליש' לו, א-לז, לח, וכיוצא בזה הבדלים בין סיפור חורבן הבית במל"ב כד, יח-מה, כא ליר' נב, א-כז, יכלו להיווצר על יסוד של סיפור מאורעות אלו בטקסט ראשוני כתוב שעמד לפני עורכים משניים בזמן עריכת היחידות הספרותיות הגדולות שבהן הם נכללים עתה.⁵⁰

אולריך מסכים עם טוב, שבמקרים של מהדורות שונות של טקסטים מקבילים, כגון הנוסח הקצר והנוסח הארוך של ספר ירמיהו, או הנוסחים ההרמוניסטיים בספר התורה השומרוני, אחד הנוסחים קדום למשנהו, כמוסבר לעיל. אולם הוא לִמַד מהבדלים ספרותיים משמעותיים בין נוסחים מקבילים של טקסטים מקראיים, שאינם רק בפרטים סגנוניים או כתוצאה מטעויות העתקה,⁵¹

47 טוב, ביקורת, עמ' 258-259. על הקבלות נוספות בין ספר שמואל מקומראן ליוסף בן מתתיהו ראו: Eugene Ulrich, *The Qumran Text of Samuel and Josephus* (Harvard Semitic Monographs, 19), Montana 1978, pp. 165-191

48 ראו: קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה (לעיל, הערה 23), עמ' 65-57.

49 טוב, ביקורת, עמ' 151.

50 טוב, ביקורת, עמ' 138-141.

51 על הבדלים טקסטואליים הנובעים משינויי סגנון או מטעויות העתקה ראו: Shemaryahu Talmon, "The Textual Study of the Bible — A New Outlook", in Frank M Cross and Shemaryahu Talmon (eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text*, Cambridge Mass., Harvard University Press 1975, pp. 321-400, esp. p. 380

כי יסודם של נוסחים אלו במסורות שונות באופיין הספרותי.⁵² למשל: בין ההבדלים הטקסטואליים בעותקים של ספר שמואל בולטים הבדלים ספרותיים בסיפור דוד וגולית בשמ"א יז–יח בין המהדורה שנשתמרה בתרגום היווני העתיק⁵³ למהדורת נוסח המסורה. לסיפור זה אין עדות בטקסטים שנשתמרו בקומראן, אך ההבדלים המשמעותיים בין נוסח המסורה והתרגום היווני יש בהם כדי ללמד על הכיוונים הספרותיים השונים שבהם נכתב סיפור זה. אולריך תומך בסברה כי המהדורה הקצרה שבתרגום היווני היא בעלת אופי ספרותי הרואי, בהתמקדותה רק במעשיו של דוד במהלך המלחמה עם הפלישתים ובהצלחותיו לאחריה, ובהימנעה מלהביא פרטים שאינם שייכים במישרין עם מעשיו של דוד (הסיפור שבתרגום היווני כולל רק את שמ"א טז, יז – יז, יא; יז, לב–נד; יח, ו–ט, כ–כז).⁵⁴ ואילו המהדורה הארוכה של נוסח המסורה היא בעלת אופי ספרותי רומנטי.⁵⁵ סיפור חנה בשמ"א א, כפי שהוא כתוב בנוסח המסורה ובתרגום היווני (LXX Codex Vaticanus), שיש לו עדות בטקסט העברי שנמצא בקומראן (4QSam^a), מייצג, לדעת סטנלי וולטרס, מסורת ספרותית שונות בתיאור אופייה של חנה ותגובתה לנוכח התגרות פנינה בה, ובתיאור חלקן של אלקנה בקיום הנדר של חנה להקדשת הבן שייולד לה לה'. לנוכח הבדלים אלו, וולטרס טען שלפנינו שתי מהדורות ספרותיות ומגמתיות שונות של הסיפור, שנוצרו בנפרד.⁵⁶ אולריך תומך בגישה זו, למרות כמה הסתייגויות מפירושו של וולטרס,⁵⁷ וטוב מתנגד לה בהנחה שיש לסיפור בשתי המהדורות מצע טקסטואלי משותף וקדום, ושתי המהדורות אינן אלא פירושים מגמתיים שנוצרו בעריכות משניות לסיפור.⁵⁸

- 52 אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 36–37; 65–66.
- 53 אולריך מגדיר תרגום זה כתשתית המקורית של תרגום השבעים למקרא שמשקפת את הטקסט העברי, ואין בה מאפיינים ייחודיים של מהדורות אחרות של התרגום היווני. ראו: אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 202–203.
- 54 ראו: טוב, ביקורת, עמ' 252–255. טוב סבור כי המהדורה הקצרה בתרגום היווני משקפת את הנוסח העברי שעמד לפניו, ואילו המהדורה הארוכה בנוסח המסורה כוללת הכפלות בעניין היכרות שאול את דוד ותוספות אחרות על פרשת היחסים בין שאול ודוד. כלומר, היא תוצאה של עריכות משניות.
- 55 אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 66, הערה 47, מביא לעניין זה את דעתו של J. Lust, *The Story of David and Goliath: Textual and Literary Criticism: Papers of a Joint Research Venture* (OBO, 73), Freiburg and Göttingen 1986, pp. 13–14.
- 56 Stanley D. Walters, "Hannah and Anna: The Greek and Hebrew Texts of 1 Samuel 1", *JBL*, 107 (1988), pp. 385–412.
- 57 ראו: אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 66–67, הערה 51.
- 58 טוב, ביקורת, עמ' 141, 231.

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה אין בכוונתי להעריך את הדעות השונות שתוארו לעיל על ההתפתחות של נוסחי המקרא השונים. דיינו בהקשרו של מאמר זה לסקור את הנתונים המצביעים על מצב של מגוון נוסחים, עד לקביעת הנוסחים המקודשים הסופיים על-ידי גורמים שונים ביהדות, בעדה השומרנית, ובנצרות.

לסיכום הנושא של גיבוש נוסחי המקרא אנו למדים כי עדי הנוסח של ספרי המקרא בממצא הקומראני משקפים פעילות קדם-קנונית של יצירת מסורות ספרותיות תוך כדי עיבודים משניים של טקסטים מקראיים קיימים, שבדיעבד התגבשו כמהדורות שונות של הטקסט המקראי. חשוב לציין כי ריבוי הגרסאות של ספרי מקרא בממצא הקומראני אינו תוצאה של פעילות ספרותית קומראנית. עדי הנוסח מקומראן לתהליך זה נאספו לספריית קומראן, או הועתקו בקומראן, אך כאמור אינם יצירות קומראניות, אלא מייצגים את מצב נוסח המקרא בארץ ישראל בימי הבית השני. תהליך זה נמשך עד שמסיבות היסטוריות, דתיות וחברתיות נבחרו על-ידי גורמים שונים שלוש מהדורות של ספרי המקרא – נוסח המסורה, נוסח ספר התורה השומרני, נוסח השבעים – ונעשו לקנוניות, ובכך פסקו תהליכי היצירה והעיבוד של כתבי הקודש המקראיים. גרסאות אחרות חדלו להתקיים, ואלמלא עדיהן שנשתמרו בקומראן לא היינו יודעים עליהן.

העדויות על קביעת המהדורות הסופיות של הקנון המקראי

לעיל הזכרנו עדויות על טקסטים מקראיים ממצדה מסוף ימי הבית השני שנוסחם קרוב לנוסח המסורה הקנוני. אף הנוסח של כתב היד הלא-שלם של ספר ישעיהו ממערה 1 בקומראן (1QIsa^b), הכתוב בכתב הירודיאני (סוף מאה ראשונה לפסה"ג), קרוב לנוסח המסורה. עם זאת, העדויות הקדומות שבידינו על מצב קנוני קבוע של נוסח המסורה של כתבי הקודש המקראיים הן מלאחר חורבן הבית השני. במערות ואדי מורבעאת, נחל חבר ואחרות, שבהן הסתתרו פליטי מרד בר-כוכבא (132–135 לסה"ג), נתגלו כתבי יד של המקרא שנוסחם זהה לנוסח המסורה מימי הביניים.⁵⁹ ביניהם קטעים גדולים מתרי עשר (Mur 88) ואחרים.⁶⁰ בנחל חבר נמצאו קטעים של ספרי בראשית,

59 טוב, ביקורת, עמ' 25, 156. קטעים אלו פורסמו ב-P. Benoit et al. (eds.), *Les Grottes de Murbba'at* (DJD, 2), Oxford 1961, pp. 1–3, 88

60 כתבי היד הנוספים הם: קטעים מספר בראשית (Mur 1:1–3) מספר שמות (Mur 1:4–5), ומספר במדבר (Mur 1:6–7), קטע מישעיהו פרק א (Mur 3). ראו: Hanan Eshel, "Murbba'at, Wadi: Written Material", *Encyclopedia of the Dead Sea Scroll*, pp.

במדבר ותהלים.⁶¹ עוד נמצאו קטעים מספר בראשית במערת הברכה בוואדי סדיר (נחל דוד) (SdeirGen), וקטעים מספר במדבר בנחל צאלים (34 SeNum); וקטעים מספר בראשית במערת נחל ערוגות שני קטעים מספר ויקרא כג, לח-לט, מ-מד; כד, טז-יט כד, מתקופת בר-כוכבא, ואף הם משקפים את נוסח המסורה.⁶³

לאור העדויות מממצאי מדבר יהודה על אסופת ספרי המקרא ועל קדמות נוסח המסורה המוגמר יש לשלול את ההנחה של חוקרי מקרא שטענו בעבר כי החלטה על מעמד סמכותי מקודש לספרי המקרא לפי נוסח המסורה נקבעה בישיבה או בכינוס של חז"ל ביבנה.⁶⁴ טוב טוען כי קביעות קנונית זו של נוסח המסורה אינה פרי החלטה של מוסד מוסמך כלשהו, אלא תוצאה של המצב ההיסטורי ששרר אחרי חורבן הבית השני, כאשר מסיבות פוליטיות וחברתיות-דתיות חדלה כת קומראן להתקיים והזרם הפרושי, שטיפח את נוסח המסורה, היה היחידי ששרד.⁶⁵ לפיכך אחרי המאה הראשונה לסה"נ תיאור מסירת

583-584. לאחרונה פרסם חנן אשל כתב יד מספר ויקרא ממערות בר-כוכבא, שאף הוא משקף את נוסח המסורה (ראה בהמשך).

61 טוב, ביקורת, עמ' 25. על מקומות הימצאם של קטעים אלו ראו: Hanan Eshel, "Hever", *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, pp. 357-359. כמו כן נמצאו במערת האגרות ובמערת האימה שבנחל חבר קטעים מספרי תרי-עשר ביוונית (ראו: טוב, ביקורת, עמ' 115-116). על קטעי תרי-עשר ממערת האימה ראו: B. Lifshitz, "The Greek Documents from the Cave of Horror", *IEJ*, 12 (1962), pp. 201-207. משקפים את המקור העברי שעמד לפני המתרגם היווני.

62 על פירוט הממצאים מימי בר-כוכבא ומסקנותיהם לגבי כתיבת ספרי תורה והשימוש בהם ראו: יוסי ברוכי, "שרידי ספרי המקרא ממערות המפלט מזמן מרד בר-כוכבא", משה בר-אשר ודבורה דימנט (עורכים), מגילות: מחקרים במגילות מדבר יהודה, ג, ירושלים וחיפה תשס"ה, עמ' 177-190.

63 ראו: חנן אשל, יוסי ברוכי ורועי פורת, "שרידי מגילת מקרא חדשה ממדבר יהודה", מגילות ג (לעיל, הערה 62), עמ' 259-260; הנ"ל, "Fragments of Leviticus Scroll found in the Judean Desert 2004", *DSD*, 13/1 (2006), pp. 55-60. בטקסט שנשתמר יש רק הבדל אחד מנוסח המסורה: בסוף ו' כג, מב הכתיב הוא "בסכות" לעומת הכתיב החסר "בסכת" בנוסח המסורה.

64 הרן דוחה הנחה זו, המסתמכת על מ' ידיים ג, ה לפי ראיות פנים תלמודיות, ורואה בה השפעה של מחקר הקנוניזציה של ספרי הברית החדשה שנקבעה בהחלטה של המועצות והסינודים של הכנסייה הנוצרית (הרן, לעיל, הערה 7), עמ' 57-59.

65 טוב, ביקורת, עמ' 157. ראו בעניין זה: B. Albrekston, "Reflection on the Emergence of a Standard Text of the Hebrew Bible", *SVT*, 29 (1978), pp. 49-65. אולריך טוען שהעדפת נוסח המסורה על-ידי חז"ל אחרי החורבן הייתה קשורה להתגוננות נגד תפיסת עולם אפוקליפטית שאפיינה את חוגי הנצרות הקדומה (אולריך, מגילות ים המלח, עמ' 12).

על תהליך התקדשות המקרא בימי הבית השני לפי עדויות מגילות מדבר יהודה
 נוסח המקרא הוא תיאור תולדות נוסח המסורה. עותקים קדם-שומרונים של
 ספרי התורה בעלי האפיון ההרמוניסטי נמצאו בידי העדה השומרנית, ונוסח זה
 אומץ על-ידה כאשר זו התבדלה מהיהדות בימי הבית השני. כאשר נוסח זה נעשה
 לטקסט המקראי הקנוני של עדה זו נוספו בו עניינים דתיים שומרונים על קדושת
 הר גריזים כמקום הבחירה.⁶⁶ תרגום השבעים היה מקובל על הנוצרים הראשונים
 כאשר הנצרות החלה להתפשט בארצות דוברות יוונית במאה הראשונה לסה"נ,
 ולפיכך נעזב על-ידי היהודים.⁶⁷

רשימת קיצורים

CD	Cairo Damascus
DJD	Discoveries in the Judaean Desert
DSD	Dead Sea Discoveries
HTR	Harvard Theological Review
IEJ	Israel Exploration Journal
JBL	Journal of Biblical Literature
OBO	Orbis Biblicus et Orientalis
RevQ	Revue de Qumran
SVT	Supplements to Vetus Testamentum

66 טוב, ביקורת, עמ' 75, 156. סנדרסון, "התרומה של 4QpaleoExod^m" (לעיל, הערה 36), עמ' 556.

67 טוב, ביקורת, עמ' 156.